

ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА. ІСТОРІЯ ЮРИДИЧНОЇ НАУКИ

DOI: 10.33663/0869-2491-2026-37-244-258

УДК 340.15(477)“1920/1939”:347.64

Н. М. КРЕСТОВСЬКА,

доктор юридичних наук, професор*

ORCID: 0000-0001-5562-8143

«ДИТЯЧЕ ПРАВО» РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ: НЕРЕАЛІЗОВАНИЙ НАУКОВИЙ ПРОЄКТ 1920–1930-Х РОКІВ

Досліджено витоки правової ювеналістики в радянській Україні 1920–1930-х років. Показано, що українські правники сформували міжгалузеву концепцію дитячого (ювенального) права. Обґрунтовано домінування в науці ювенального права протекціоністської доктрини *parens patriae*, що підпорядковувала права дитини державним інтересам. Утвердження тоталітарного режиму призвело до згортання ювеналістичних досліджень і відмови від ідеї Дитячого кодексу. Наголошено на актуальності цього досвіду для сучасного розвитку дружнього до дитини правосуддя в Україні.

Ключові слова: правова ювеналістика, юридична біографістика, ювенальне право, права дитини, охорона дитинства в УСРР.

Krestovska Natalia. “Children’s law” of Soviet Ukraine: an unrealised research project of the 1920s–1930s.

The article analyses the formation of Children’s (Juvenile) law in Soviet Ukraine during the 1920s–1930s as an unfinished research and codification project. The article reveals the dominance of a protectionist *parens patriae* doctrine, which subordinated children’s rights to state-defined interests. The consolidation of the totalitarian regime led to the suppression of juvenile legal scholarship and the abandonment of the Children’s Code project. The article argues for the relevance of this legacy for modern child-friendly justice in Ukraine.

* **Krestovska Natalia**, Doctor of Law, Full Professor

Keywords: *juvenile legal studies; legal biographical research; Juvenile law; children's rights; child protection in the Ukrainian SSR.*

Актуальність теми. Юридична наука поряд з правотворчою діяльністю та юридичною практикою є важливим функціонально-діяльнісним компонентом правової реальності, який узагальнює, критично осмислює та прогнозує правовий розвиток. Подібно іншим складникам правової реальності юридична наука має власну історію та традиції, які, на жаль, сьогодні опинилися далеко від переднього краю історико-правової науки, не в останню чергу тому, що історія вчень про державу і право на відміну від історії української державності та права невинувадано викреслена з професійної підготовки майбутніх юристів. Творча спадщина правознавців минулого є не тільки вагомим елементом юридичної освіти та правового виховання, а й сприяє утвердженню поваги до права як науки про добро та справедливість в усіх сферах правового життя сучасного суспільства.

Постановка проблеми. На сьогодні вітчизняна історико-правова наука має чималі здобутки в галузі юридичної біографістики, історії загальнотеоретичної юриспруденції, історико-правової науки, науки конституційного права та конституціоналізму, формування галузевих теорій права, юридичної освіти (праці І. Б. Усенка, Т. І. Бондарук, О. А. Гавриленка, О. М. Головка, А. Ю. Іванової, Л. В. Міхневич, І. В. Музики, О. В. Сокальської, О. В. Харитонової, Л. В. Худояр). І набагато менше відомо про історію міжгалузевих правових теорій, особливо тих, становлення яких з різних причин не було завершено. Зокрема, саме така доля спіткала вітчизняну правову ювеналістику, яку протягом 1920–1930-х років формувало як новий проєкт юридичної науки, у перспективі – Дитячий кодекс, чимало талановитих дослідників.

Мета статті – виявити історичні витоки вітчизняної правової ювеналістики та закономірності її становлення в радянській Україні 1920–1930-х років.

Огляд літератури. Окремі аспекти становлення вітчизняної правової ювеналістики висвітлено О. І. Андрухівим, О. І. Анатольєвою, Т. Б. Букрєєвим, І. І. Діптан, А. Г. Зінченко, Н. Я. Рудим, які в історіографічних розділах своїх дисертаційних робіт проаналізували праці вітчизняних науковців і практичних правників 1920–1930-х років, пов'язані з проблематикою запобігання та протидії протиправній і девіантній поведінці неповнолітніх, зокрема безпритульності. Є невеличка розвідка з цієї проблеми і в авторки цієї статті. Професор І. Б. Усенко у своїй доповіді «Дитячий кодекс УСРР: до історії нереалізованого кодифікаційного проєкту» звернув увагу на спробу кодифікації дитячого права в досліджуваний період, зокрема на законопроектні документи народних комісаріатів освіти і юстиції¹. Пропонована наукова стаття, серед інших сюжетів, звертає увагу на наукову складову кодифікаційно-проектної роботи 1920–1930-х років.

Виклад основного матеріалу. Питання, які ставилися правознавцями 1920-х років на порядок денний: природа дитячого права; система дитячого права; правова охорона материнства та дитинства; правовий статус дитини, з акцентом на статус дитини, яка залишилась без батьківського піклування; правові відносини дитини та її батьків; юридична відповідальність дитини.

Мета переважної більшості тогочасних ювенальних наукових студій не виходила за межі догматичної юриспруденції, тобто тлумачення норм та принципів дитячого права, роз'яснення законодавства для державних службовців, суддів та усіх інших осіб, уповноважених вирішувати складні питання у сфері охорони дитинства. Наприклад, Євген Михайлович Веккер (1903–1937, юрист, правоохоронець), автор книги «Діти і радянське право (виклад дитячого права УСРР)», підкреслював: «Цей нарис розрахований на рядового працівника, на «друга дітей» і будь-кого, хто, не маючи спеціальних знань і не звертаючись до першоджерел, забажав би ознайомитися з системою дитячого права УСРР»². Правопросвітницький і практико-орієнтувальний характер мали й численні збірки нормативно-правових актів з питань охорони дитинства³, вступні статті та коментарі до яких писали правники-ювеналісти. Так, вступну статтю до збірки законодавства з охорони дитинства написала Анна Михайлівна Рубашева – одна з перших правничих ювеналісток початку ХХ століття. У передмові до її монографії з ювенальної юстиції вперше використаний термін «дитяче право»⁴.

Попри переважання формально-юридичного підходу в дослідженнях 1920–1930-х років, не можна не помітити вихід окремих дослідників на рівень теоретичного обґрунтування існування ювенального права як галузі правового регулювання. Зокрема, у працях правників відмітне розуміння окремішності предмета ювенально-правового регулювання, а відтак – й об'єкта ювеналістичних досліджень від об'єкта досліджень інших юридичних наук.

Цікавою, хоча й небездоганною, є аргументація щодо розмежування сімейного та ювенального (дитячого за тією термінологією) права, надана видатним теоретиком права і цивілістом Володимиром Іллічем Бошком. Він пояснював це принциповою відмінністю радянського права від буржуазного. Буржуазне сімейне право вбачалось йому як суто патріархальне, таке, що оформляло беззастережну владу батька над дитиною. Натомість радянське дитяче право ґрунтувалось на визнанні обов'язків батьків за належне утримання та виховання дітей перед державою. Аналізуючи аліментні відносини між батьками та дітьми, він вказував: «Радянське законодавство вважає аліменти за інститут не тільки особистого, а й *публічного характеру* (курсив мій. – Авт.), установленого для того, щоб краще обстоювати ті самі особисті інтереси аліментованих осіб, але відповідно до державних завдань виховання»⁵. Саме тому В. І. Бошко цей підрозділ права вважав правильніше назвати «дитячим правом»⁶.

Подібно до В. І. Бошка, Сергій Володимирович Ейсман (р. н. 1888 – після 1947 р., точна дата смерті невідома, викладач кафедри кримінального права

Київського інституту народного господарства, співробітник Українського науково-дослідного інституту юридичних наук) формування дитячого права пов'язував з природою соціалістичної влади, принципово відмінної від буржуазної, стверджуючи, що «радянське законодавство про дітей не знає рівного за себе в цілому світі»⁷. Це було певним лукавством, зважаючи на те, що інформація про перші «дитячі» закони, які з'явилися у розвинутих країнах Європи та Америки набагато раніше, була добре відома правникам 1920-х років за публікаціями оглядів законодавства та літератури в тодішній юридичній та педагогічній пресі.

Упорядники інкорпорації дитячого права 1927 року І. І. Курицький і М. П. Кричевська теж вказували на прогресивні відмінності радянського дитячого права від «буржуазного». Останнє нібито ґрунтувалося на принципі батьківської влади, тоді як радянське – на принципі колективізму у вихованні дитини та охороні дитинства. Вони підкреслювали соціально-службовий характер норм, які регулювали відносини між батьками та дітьми, зазначаючи, що батьки мають права тільки тією мірою, в якій це відповідає інтересам дітей⁸.

Тезу про принципову відмінність природи дитячого права УСРР від буржуазного сімейного права розвивав і Є. М. Веккер. Якщо там, у буржуазних правопорядках, правові відносини за участю дитини – це приватно-правове питання, то в радянському праві сімейні відносини є частиною публічного права. Він наполягав на повному одержавленні правового регулювання відносин за участю дітей: «...Дитяче право або законодавство про дітей є частиною державної політики, об'єднаної спільною метою та думкою й охоплюючої все, що стосується дитини»⁹.

Не відставав від цих апологетів радянського права Григорій Абрамович Железнодорожський (голова Верховного суду УСРР у 1934–1936 рр., Генеральний прокурор УСРР у 1936–1937 рр.): «Виховання та утримання дітей – справа держави. Тільки держава у своїх спеціальних установах може правильно виховати і підготувати майбутніх корисних громадян трудящої республіки. Але поки що держава бідна. Вона не в змозі піклуватися і відповідним чином утримувати і виховувати навіть так званих «бездоглядних» дітей. ...Але держава все ж залишає за собою і за всіма громадянами спостереження за тим, як батьки здійснюють свої права, як вони виконують свої обов'язки по відношенню до дітей»¹⁰. Аналогічні завдання В. І. Бошко ставив перед опікунами: «...Перед опікою поставлено певні завдання класового виховання, продиктовані інтересами робітничо-селянської влади. Опіка це – лише тимчасовий провідник пролетарської політики виховання в цей перехідний час, доки держава не може взяти на себе безпосередньо завдання виховувати неповнолітніх»¹¹.

З позицій сучасного розуміння прав дитини ми бачимо ще одну відмінність радянського дитячого права від буржуазного сімейного, яку некритично оцінювали правники-ювеналісти раннього радянського часу. Дитяче право

УСРР, про яке вони з таким захопленням писали, не передбачало рівності дітей. Зокрема, це стосувалось права на отримання освіти. Попри проголошення загальної обов'язкової освіти, існувала сегрегація в доступі до освіти між дітьми з трудящих класів і дітьми так званих позбавленців (лішенців). Останні мали оплачувати шкільну освіту (подекуди навіть початкову). Є. М. Веккер, визнаючи той факт, що вступ дитини до школи залежить від соціального становища батьків, виправдовував це «фінансовими скрутностями, в силу яких держава вимушена передусім забезпечити школою тих, чий інтереси їй найближчі»¹². Описуючи сирітське право, М. Ф. Матвієвський (співробітник науково-дослідної кафедри «Проблеми сучасного права» Харківського інституту народного господарства) прямо відзначав: «...Не всі сироти користуються з однакових прав, бо сирітські права залежать від тих особистих і майнових прав, що їх мали померлі їхні батьки. Не однакові, бо права мають, за радянськими законами, сироти працюючих і сироти непманів. Найбільшими правами користуються ті сироти, що їхні батьки мають певні заслуги перед революцією»¹³. Зазначимо й непряму дискримінацію дітей через установлені Кодексом законів про сім'ю, опіку, шлюб і акти громадянського стану 1926 року обмеження для осіб усиновителів та опікунів, якими не могли бути особи, позбавлені виборчих прав, зокрема, духовні особи, колишні службовці поліції та інші соціально далекі від революційної влади особи¹⁴.

В. І. Бошко теж підкреслював відмінність радянського опікунського права від аналогічного правового інституту в буржуазному праві. «Буржуазне законодавство встановлює інститут опіки та піклування переважно в інтересах майнових класів, захисту їхніх родових та станових привілеїв. Опіка там, однак, має не лише майновий, а й індивідуалістичний характер, оскільки вона відстоює індивідуальні інтереси підопічних та замінює їхніх індивідуальних батьків». Навпаки, «радянське право, встановлюючи опіку та піклування, має на меті інші завдання, зв'язані з завданнями соціального виховання, а також з правним захистом особовості підопічного»¹⁵.

Сучасні дослідники-ювеналісти роблять обґрунтований висновок про ідеологічну залежність права УСРР від російського радянського права та про поширення на територію УСРР нормативно-правових актів РРФСР щодо охорони дитинства в міру встановлення радянської влади на території України¹⁶. Цікаво, що дослідники 1920–1930-х років вказували й на відмінності дитячого права УСРР і РРФСР і навіть на зворотний вплив українського права на російське та союзне. Зокрема, В. І. Бошко і Г. А. Железнодорожський зазначали, що в УСРР, на відміну від РРФСР, усиновлення не було заборонено (справедливості заради, не в останню чергу тому, що Кодекс законів про акти цивільного стану, про сім'ю і опіку УСРР у 1919 р. так і не було прийнято). Від початку 1920 року під впливом зростаючої дитячої безпритульності суди стали приймати ухвали про усиновлення безпритульних дітей, керуючись загальнодозвоільним методом правового регулювання: усиновлення доз-

волено, тому що не заборонено. Г. А. Железногорський відзначав вирішальну роль в узаконенні усиновлення ухвали Верховного суду УСРР¹⁷. Утім, про всяк випадок, В. І. Бошко вказував і на публічний інтерес в усиновленні: держава не мала можливості опікуватися усіма дітьми, які залишилися без батьківського піклування. Цей автор підкреслював, що усиновлення має здійснюватися в інтересах дитини, коли усиновителі не мають наміру експлуатувати дитину та можуть дати їй відповідне утримання та виховання. Усиновителі та усиновлені мають дорівнюватися до кровних родичів. Саме ці принципи лягли в основу судової практики та нових сімейних кодексів радянських республік. В. І. Бошко також зробив висновок про те, що Кодекс законів про сім'ю, опіку, шлюб і акти громадянського стану УРСР 1926 року докладніше за закони інших радянських республік регламентував обов'язки опікуна та піклувальника¹⁸.

Відмінності від радянсько-російського права вбачали не тільки в матеріальному праві, а й в організації дитячих установ. Так, М. Набок переконував, що на відміну від РРФСР комісії у справах неповнолітніх (надалі – КСН) є спеціальними судами для неповнолітніх¹⁹.

У працях українських правників були спроби формування структурної побудови дитячого права. Зокрема, Є. М. Веккер систему інститутів дитячого права бачив такою: дитяча бездоглядність та соціальне виховання – діти і закон кримінальний – сім'я і діти – праця неповнолітніх – юридична допомога дітям. Саме за таким планом була побудована його монографія, яку відкривав короткий нарис історії формування дитячого права УСРР. Дитяче право, або, якщо точніше, – законодавство про дітей, є частиною державної політики, об'єднаної загальною метою і думкою, що охоплює все, що стосується дитини. Це – сукупність усіх законодавчих постанов і практичних заходів, спрямованих на створення та забезпечення дітям нормальних умов розвитку²⁰. У своїй статті 1930 року С. В. Ейсман до джерел дитячого права відносив Кодекс законів про народну освіту, Кодекс законів про працю, про родину, подружжя й опіку та «багаточисленні декрети, положення, поради, інструкції й обіжники, що виникають з ініціативи різних відомств, з метою регламентувати ту чи іншу царину дитячих правовідносин, і являють строка-ту мішанину законодавчих матеріалів, що хибують, на жаль, і досі відсутністю єдиної системи». На думку С. В. Ейсмана, є соціальний запит і настав час для систематизації норм дитячого права у вигляді Дитячого кодексу²¹.

Насправді на той момент досвід систематизації дитячого права в УРСР уже був. Збірник «Охорона дитинства: офіційні і методичні матеріали» зі вступною статтею А. М. Рубашевої вийшов у Харкові 1922 року. Ця приватна інкорпорація містила 20 нормативно-правових актів, згрупованих у такі підрозділи: охорона дитинства; профілактика дитячої безпритульності та боротьба з нею; боротьба з правопорушеннями неповнолітніх; охорона праці малолітніх і підлітків; дитяча інспекція; обстеження та виховний нагляд; установи для дітей (приймальники та колектори); відкритий дитячий буди-

нок; патронат; юридична допомога; підготовка кадрів для сфери соціально-правової охорони дитинства²². Крім цієї приватної інкорпорації, прикладом кодифікації на рівні інституту права стало створення Кодексу законів про працю малолітніх і підлітків 1921 року²³.

Редактор інкорпорації – збірки законодавчих актів про дітей, виданої у 1927 року, Ю. П. Мазуренко розмірковував про те, які норми та інститути слід відносити до дитячого права. Він піддав критиці ідею систематизації за суб'єктом правовідносин, оскільки тоді слід кодифікувати все законодавство, яке стосується дитячого населення, хоча б воно й зачіпало різні сфери – державну, господарську та соціально-культурну, а не тільки виховання та просвітництво. Але, на думку Ю. П. Мазуренка, це є недоцільним та неправильним, оскільки означає створення конгломерату з різноманітних актів, пов'язаних лише суб'єктом, але не єдністю предмета та мети. Водночас Ю. П. Мазуренко не відмовлявся від ідеї дитячого кодексу, вважаючи, що він має охопити норми, які стосуються виховання дітей та юнацтва, на інші ж норми, які належали до інших галузей права, слід було зробити відсилки²⁴.

З критикою позиції Ю. П. Мазуренка виступив С. В. Ейсман. Зокрема, він заперечував тезу Ю. П. Мазуренка про відсутність єдиного предмета і мети правового регулювання в дитячому праві. На його думку, «інтереси підростаючого покоління вже достатньою мірою служать предметом особливого опікування з боку радянської влади як найвищого опікуна дітей», а пошук найкращих способів забезпечення інтересів дітей є метою дитячого права. Кодифікація дитячого права, на думку С. В. Ейсмана, мала б не тільки забезпечити найповнішу реалізацію державної політики Радянської влади у сфері захисту прав дітей, а й популяризувати дитяче право та сприяти прогресивним зрушенням у сімейних відносинах. Ще один момент вартий зауваження: наявність дитячого кодексу зумовила б його коментування, що полегшило б застосування дитячого права на практиці²⁵.

Міркуючи про питання систематизації дитячого права, І. І. Курицький і М. П. Кричевська посилалися на зарубіжний досвід законотворчості у царині охорони та захисту прав дітей, вказуючи на відповідні закони Англії, Італії, Німеччини. Автори зазначали, що радянське законодавство за своїм змістом є багатшим, ніж зарубіжне, але за формою воно є сукупністю розрізнених актів, які потребують систематизації²⁶.

До ухвалення 1989 року Конвенції про права дитини у вітчизняному правознавстві конструкція правового статусу дитини не поставала як актуальна наукова проблема. Але варто відзначити певний вплив на правосвідомість перших українських ювеналістів гуманістичних поглядів Еллен Кей, Януша Корчака, Костянтина Вентцеля та інших теоретиків вільного виховання, а також Женевської Декларації прав дитини 1924 року, ухваленої Лігою Націй. Принаймні поняття «права дитини» уже вживалось ними як таке, що має місце у правовому регулюванні. Ось характерний тому приклад. Є. М. Веккер на запитання «Чи здатні діти взагалі мати права?» відповідав ствердно, утім,

не конкретизуючи, які саме²⁷. Непрямо його позицію підтримував Г. А. Железнодорожський, стверджуючи, що радянське законодавство, визначаючи права та обов'язки батьків і дітей по відношенню один до одного, головним своїм завданням має захист інтересів дітей²⁸. Повну згоду з ним висловлював М. Й. Рейхель, який зазначав, що батьківські права даються й охороняються лише настільки, наскільки це потрібно для забезпечення інтересів дітей²⁹. Утім, відмітимо, що обидва цитовані автори говорили не про права, а про інтереси дітей (навіть не про законні інтереси) – соціальне, а не правове явище, відтак – з набагато слабшим правовим захистом.

В. І. Бошко багато уваги приділяв категорії прав, які він називав «аліментарними» (хоча вони поширювались не тільки на дітей, але переважно – на них). На його думку, аліментарне право є особистим правом радянського громадянина, хоча б воно супроводжувалося майновими наслідками у вигляді аліментних сум. Аргументи на користь віднесення аліментарних прав саме до особистих у нього були такі: вони є абсолютними, тобто захищаються проти всіх і кожного; на них не може бути звернено стягнення третіх осіб; вони не передаються, не передаються у спадок і не можуть бути відчужені; не можуть погашатися зарахуванням; їх обсяг не залежить від давності³⁰.

Як бачимо, конструкція суб'єктивних прав, властивих дитині, правниками прив'язувалась до державної опіки та батьківських обов'язків і в цій площині перебувала в межах протекціоністської доктрини ювенального права. Утім, слід визнати, що теза «діти – власність держави» знаходила не тільки підтримку, а й критику, щоправда, переважно з кола педагогів. Так, видатний педагог Я. А. Мамонтов у своїй статті «Право держави і право дитини» писав: «Коли ми визнаємо, що дитина не може надати бути власністю родини, то мусимо бути послідовнішими і визнати, що вона в такій же мірі не може бути і власністю держави»³¹.

Влаштування дітей, які залишились без батьківського піклування, правники 1920–1930-х років оцінювали в межах тієї ж доктрини *parens patriae*. Наприклад, В. І. Бошко визначав завдання опікуна так: здоров'я та фізичний розвиток, виховання підопічного мають забезпечуватися опікуном «...у певному напрямкові, що відповідає цілям держави та державним завданням виховання, а також підготовки його до громадсько-корисної діяльності». Виконання обов'язків опікуна та піклувальника є громадським обов'язком, тому відмова від їх виконання не дозволяється під загрозою кримінальної відповідальності³².

Загалом усиновлення, опіка, піклування щодо дітей були предметом дослідження практично всіх правників, які працювали в сфері охорони дитинства. Переважно їхні праці являли собою докладне роз'яснення обов'язків опікунів, порядку здійснення усиновлення або встановлення опіки та піклування, відмінностей у статусі підопічних (зважаючи на те, що окремі категорії дітей-сиріт мали привілеї). Утім, були й аналітично-критичні відгуки щодо правового регулювання. Так, М. Набок вказував на супереч-

чливість і недостатність законодавства про опіку. Зокрема, критика стосувалась відомчої належності опікунських справ. Він підтримував пропозицію Народного комісаріату освіти щодо передачі опіки над неповнолітніми до цього відомства, тоді як опіка над дорослими мала б відійти органам соцзабезпечення. Автор наводив низку аргументів на користь своєї позиції, основними з яких були переважно виховна мета опіки над неповнолітніми та наявність у Наркомосвіті ресурсів у вигляді інституцій соціального виховання та комісій у справах неповнолітніх (надалі – КСН)³³.

Ще одна тема ювеналістичних досліджень пов'язувалася з державно-правовим реагуванням на девіантну та делінквентну поведінку дітей. У перші роки після утвердження радянського державно-політичного режиму в Україні пріоритетною була тема подолання безпритульності, зумовленої війною, радянською політикою воєнного комунізму та голодом. Здебільшого тогочасні узагальнення зроблено педагогами (В. О. Арнаутов, Я. П. Ряппо), але й правники долучились до теми, передусім намагаючись удосконалити законодавство щодо компетенції органів та установ і форм роботи з безпритульними. Зокрема, Є. М. Веккер вказував на брак правової визначеності у постанові РНК УСРР від 11.06.1921 «Про заходи боротьби з дитячою безпритульністю» щодо порядку встановлення дитині статусу безпритульної (зокрема, відсутність мінімуму виховання та освіти як критерій безпритульності дитини) та пропонував встановити не тільки державний, а й громадський контроль над влаштуванням безпритульних дітей³⁴.

Дитяча безпритульність справедливо уважалась одним з криміногенних факторів. Важлива тема ювенально-правових досліджень у 1920-х роках – державна політика щодо протидії правопорушенням неповнолітніх. Є. М. Веккер у цитованій монографії, характеризуючи КСН, зробив висновок про те, що вони за своєю метою радикально відрізняються від дитячих судів: «У суді – на першому плані стоїть злочин, у комісії – особистість правопорушника». Склад КСН, до якої входять педагог, лікар, юрист, забезпечує прийняття правильних рішень щодо неповнолітніх, тоді як народні засідателі в суді не мають відповідних знань для цього. На його думку, КСН подібні до скандинавської моделі ювенальної юстиції³⁵. Аргументація відмови від спеціалізованих судів для неповнолітніх у Веккера така: КСН орієнтована на медично-виховну, а не репресивну протидію дитячій злочинності; КСН включена до системи соціального виховання; КСН здійснює превентивну діяльність³⁵. Сьогодні ми назвали б це терапевтичною парадигмою ювенальної юстиції.

Слабким місцем КСН Веккер уважав те, що вони не мають повноважень для вирішення цивільних справ, де стороною є дитина, а також не мають повноважень для захисту дітей-потерпілих. На його думку, слід було розширити повноваження КСН, надавши їм такі функції: участь у попередньому слідстві, де потерпілим є дитина; ініціювання переслідування органів та осіб, які порушують права та інтереси неповнолітніх; підтримання обвинувачення

в суді поряд або замість прокурора; проведення експертизи; нагляд та захист прав дітей у цивільних і трудових справах; участь у захисті неповнолітніх підсудних; попереднє обстеження та надання висновку у справах про усиновлення³⁶. Зазначимо, що у разі прийняття цих пропозицій КСН перетворилися б на міждисциплінарний орган з наглядовими і знову-таки судовими функціями, відсутність яких автором уважалась плюсом КСН.

Натомість М. Набок, посилаючись на Статут про судоустрій УСРР, переконував, що КСН в УСРР уже є спеціальними судами у справах неповнолітніх. Він пропонував реорганізувати КСН, аби на її чолі стояв юрист-педагог, тоді як лікаря зі складу КСН варто усунути. Такої реорганізації, як стверджував дослідник, «владно вимагають інтереси успішної боротьби з дитячою злочинністю і вся практика КСН»³⁷. На його думку, до функцій КСН належать: а) вирішення справ за звинуваченням неповнолітніх до 16 років (кримінальні та адміністративні правопорушення); б) запобігання правопорушенням неповнолітніх; в) надання юридичної допомоги неповнолітнім. Однак превентивну діяльність КСН цей автор критикував, оскільки КСН не мала для того ресурсів. Зокрема, боротьба з безпритульністю неповнолітніх – чи не основного соціального фактору злочинності неповнолітніх – перебувала у компетенції народного комісаріату освіти та установ допомоги дітям³⁸.

Відмітною є зміна тематики правуюченалістичних досліджень на зламі 1920–1930-х років, тобто в період остаточної інституціоналізації тоталітарного режиму в СРСР. З тематики ювеналістичних досліджень практично зникає тема протидії безпритульності, не в останню чергу через хибне уявлення про подолання цієї проблеми в радянській Україні та через свідоме замовчування хвилі дитячої безпритульності, викликаной Голодомором. Натомість на роль основного криміногенного фактору висувається бездоглядність неповнолітніх, зумовлена неналежним вихованням з боку батьків. Наприклад, аналіз судової практики з розгляду справ про правопорушення неповнолітніх за 1935 рік показав, що серед засуджених переважали саме бездоглядні діти³⁹.

Статті з ювенально-правової тематики розпочинаються зі славослов'я на адресу більшовицьких вождів, а характер досліджень остаточно втрачає критичні нотки, перетворюючись на суто догматичні роз'яснення чинного законодавства та практики його застосування. Схвально оцінюються навіть закони, які однозначно порушували права дітей, зокрема посилення кримінальної репресії щодо не тільки неповнолітніх, а й малолітніх правопорушників у законі СРСР від 7 квітня 1935 року, за яким вік, з досягненням якого особу могли притягти до кримінальної відповідальності, був знижений до 12 років. Так, якщо у 1920-х роках багато було узагальнень і пропозицій щодо правового регулювання діяльності КСН, то у 1935 році уже писали про те, що КСН себе не виправдали, і схвально оцінили їх ліквідацію⁴⁰. Правопорушення неповнолітніх переходять у ранг об'єкта боротьби, а не протидії. Яскравий тому приклад – стаття «Завдання боротьби з злочинністю серед неповноліт-

ніх» авторства Р. Д. Рахунова та Л. Когана. У статті схвально оцінюється посилення кримінальної відповідальності за ухилення від виконання аліментних зобов'язань батьків та за зловживання правами опікунів. При тому автори знайшли новий криміногенний фактор злочинності неповнолітніх, а саме – підбурювання з боку «недобитків капіталістичних елементів», що повністю відповідає офіційній концепції посилення класової боротьби у міру просування до комунізму. У зв'язку з цим одіозний закон від 7 квітня 1935 року оцінюється як найважливіший політичний документ⁴¹. Основна проблема, яка цікавила цих авторів, – це специфіка слідства у справах неповнолітніх, яка, на їхню думку, зумовлювала необхідність створення спеціальних судових складів, а у великих містах – спеціалізованих суддів, слідчих та прокурорів⁴².

Дослідження інститутів ювенального кримінального та кримінального процесуального права стали наприкінці 1930-х років і надалі основою темою правожуєналістичних праць. Уявляється, це сталося з огляду на декілька різнорідних за проявами, але пов'язаних між собою за витоками факторів: загальна дегуманізація радянського соціалістичного права за часів сталінського режиму, що проявилась у посиленні кримінальної та адміністративної репресії щодо дітей, штучному зниженні актуальності дитячого права; утвердження адміністративно-командної системи в юридичній науці, проявом якої стала жорстка схема галузей радянського права, серед яких ювенальному праву місця не знайшлося; послаблення кадрового потенціалу юриспруденції та педагогіки через репресії 1930-х і наступних років. Більшість зі згадуваних у цій статті авторів були репресовані. Розстріляні Ю. П. Мазуренко, Є. М. Веккер, Г. А. Железнодорожський, Й. І. Курицький. Після розстрілу сина був зміщений з займаної посади і відійшов від активної роботи М. Й. Рейхель. Невідомо як склалася доля репресованого за обвинуваченням у колабораціонізмі Є. В. Ейсмана. Відійшов від проблематики дитячого права В. І. Бошко. Загалом ювенально-правова тематика відійшла на другий план у юридичних дослідженнях.

Висновок. Проведене дослідження дає підстави стверджувати, що у 1920–1930-х роках у радянській Україні сформувався самобутній, хоча й не до вагомих результатів реалізований, науковий проєкт «дитячого (ювенального) права» як міжгалузевої правової теорії та потенційної галузі правового регулювання. Його становлення було зумовлене соціальними викликами післявоєнного періоду, передусім масовою дитячою безпритульністю, а також ідеологічною настановою радянської влади на одержавлення сфери виховання та охорони дитинства.

Правова ювеналістика цього періоду розвивалася переважно в межах догматичної юриспруденції, однак окремі правники здійснили спроби теоретичного обґрунтування автономності дитячого права, визначення його предмета, системи та принципів. У працях українських юристів 1920-х років простежується розуміння специфіки правового статусу дитини, окремішності юве-

нально-правового регулювання від сімейного права, а також ідея публічного інтересу в охороні дитинства.

Концепція дитячого права УСРР формувалася в межах протекціоністської доктрини *parens patriae*, що зумовило підміну прав дитини категорією її «інтересів», апологетику залежності правового статусу дитини від соціального походження та ідеологічних критеріїв, а також виправдання дискримінаційних практик у сфері освіти, опіки та усиновлення. Проголошена прогресивність радянського дитячого права нерідко поєднувалася з фактичним запереченням рівності дітей та домінуванням державного інтересу над особистістю дитини.

Важливим здобутком вітчизняної ювеналістики 1920-х років були спроби систематизації норм дитячого права та обґрунтування необхідності Дитячого кодексу. Наукові дискусії щодо предмета, мети та способів кодифікації свідчать про наявність сформованого наукового середовища та соціального запиту на цілісне регулювання правовідносин за участю дітей.

На зламі 1920–1930-х років розвиток правової ювеналістики був штучно зупинений унаслідок утвердження тоталітарного режиму, ідеологізації юридичної науки, дегуманізації кримінальної політики щодо неповнолітніх і масових репресій проти науковців. Ювенальне право втратило перспективу інституціоналізації як самостійна галузь, а дослідження було звужене до питань кримінальної репресії та процесу.

Сучасний етап розвитку ювенального права України актуалізує необхідність повернення до наукової спадщини української правової ювеналістики 1920–1930-х років, її критичного переосмислення з позицій прав людини та використання окремих ідей – зокрема, щодо міжгалузевого характеру ювенального права, пріоритету інтересів і прав дитини, спеціалізації органів і процедур у дусі концепції юстиції, дружньої до дитини.

1. Круглий стіл «Дитина в історії права: до 30-річчя ратифікації Україною Конвенції ООН про права дитини». *Правова держава*. 2022. Вип. 33. С. 670.
2. Веккер Е. Дети и советское право (изложение детского права УССР). Харьков: Труд, 1925. С. 5.
3. Детское право советских республик: сб. действующего законодательства о детях / сост. М. П. Кричевская и И. И. Курицкий; под общ. ред. Ю. П. Мазуренко. Харьков: Юрид. изд-во НКЮ УССР, 1927. 673 с.; Охрана детства: официальные и методические материалы / вступ. статья А. М. Рубашевой. Харьков: [б. в.], 1922. 120 с.; Положення про дитячі установи соціального виховання; Положення про Охорону Дитинства; Тимчасове положення про дитячі установи. Харків: [Вид.] Голов. Ком. соц. виховання Наркомосвіти. Типо-літогр. Нар. Комиссариата Просвещения, 1923. 50 с.
4. Рубашева А. М. Особые суды для малолетних и система борьбы с детской преступностью / предисл. Л. Я. Таубера. Москва: [б. и.], 1912. Т. 1: Америка, Англия, Германия и Австрия. С. 1.
5. Бошко В. Аліментарна проблема у радянському праві (частина 1). *Червоне право*. 1926. № 13. С. 633.
6. Бошко В. І. Родинне право. Харків: Юрид. вид-во НКЮ УСРР, 1930. С. 18.
7. Ейсман С. До питання про кодифікацію дитячого права. *Червоне право*. 1930. № 20. С. 858.
8. Детское право советских

республік. С. 10–11. **9.** Веккер Е. Дети и советское право. С. 7–8. **10.** Железнодорожский Г. Брак, развод, дети / под ред. А. Е. Семенов. Харьков: Юрид. изд-во НКЮ УССР, 1925. С. 52. **11.** Бошко В. І. Родинне право. С. 24. **12.** Веккер Е. Дети и советское право. С. 16–17. **13.** Матвієвський М. Опікунство над сиротами та права сиріт. 2-ге виправл. вид. Харків: Юрид. вид-во НКЮ УСРР, 1930. С. 4, 35–36. **14.** Матвієвський М. Цит. праця. С. 20; Бошко В. І. Родинне право. С. 23. **15.** Бошко В. І. Родинне право. С. 23. **16.** Анатольєва О. І. Правове регулювання боротьби з безпритульністю, бездоглядністю та правопорушеннями неповнолітніх в УСРР у 20-х роках ХХ століття: дис. ... канд. юр. наук: 12.00.01. Київ, 2003. С. 23; Опольська Н. М., Бабой А. М., Бабой В. С. Генезис прав дитини на теренах України. *East European Scientific Journal*. 2020. № 5–4 (57). С. 28; Сокирська В., Крупеня І. Політика радянської влади у питанні боротьби з дитячою безпритульністю в 1920 – середині 1930-х рр.: організаційно-правові засади. Консенсус. 2024. Вип. 1. С. 119. DOI: <https://doi.org/10.31110/consensus/2024-01/115-126> **17.** Железнодорожский Г. Цит. праця. С. 67. **18.** Бошко В. І. Родинне право. С. 21–22, 24; Железнодорожский Г. Цит. праця. С. 65–67. **19.** Набок Мих. Про склад комісій у справі неповнолітніх. Вісник радянської юстиції. 1929. № 23. С. 703. **20.** Охрана детства. С. 7; Веккер Е. Дети и советское право. С. 8. **21.** Ейсман С. Цит. праця. С. 856–857. **22.** Охрана детства. **23.** Усенко И. Б. Первая кодификация законодательства Украинской ССР. Киев: Наукова думка, 1989. С. 15. **24.** Детское право советских республик. С. 6. **25.** Ейсман С. Цит. праця. С. 858. **26.** Детское право советских республик. С. 9–10. **27.** Веккер Е. Дети и советское право. С. 8. **28.** Железнодорожский Г. Цит. праця. С. 33. **29.** Рейхель М. О. Основы семейного кодекса. Семья, опека, брак: сборник материалов к проектам Семейного кодекса УССР и РСФСР. Харків: Юрид. Изд-во НКЮ УССР, 1926. С. 111. **30.** Бошко В. І. Юридична природа аліментних відносин. Революційне право. 1939. № 17–18. С. 23. **31.** Мамонтов Я. Право держави і право дитини. Маловідомі першоджерела української педагогіки (друга половина ХІХ – ХХ ст.): хрестоматія / О. В. Сухомлинська (наук. ред.), Л. Д. Березівська (упоряд.). Київ: Науковий світ, 2003. С. 260. **32.** Бошко В. І. Родинне право. С. 24, 26–27. **33.** Набок Мих. Опека над несовершеннолетними. Вестник советской юстиции. 1926. № 8–9 (66–67). С. 335–336. **34.** Веккер Е. Дети и советское право. С. 18–19, 29. **35.** Веккер Е. Вопросы детского права. Вестник советской юстиции. 1925. № 2 (36). С. 68. **36.** Там само. **37.** Набок Мих. Про склад комісій у справі неповнолітніх. С. 703. **38.** Набок Мих. О проекте новой инструкции комиссиям по делам о несовершеннолетних. *Вестник советской юстиции*. 1926. № 10 (68). С. 391–392. **39.** Ольшвангер. Боротьба судів Київщини за щасливе, веселе життя дітей. Революційне право. 1936. № 4. С. 24; Турін А. Боротьба зі злочинністю серед неповнолітніх. *Революційне право*. 1936. № 6. С. 49. **40.** Ольшвангер. Боротьба зі злочинністю серед неповнолітніх в Київській області. *Революційне право*. 1937. № 7–8. С. 23–27. **41.** Рахунов Р., Коган Л. Завдання боротьби з злочинністю серед неповнолітніх. *Революційне право*. 1935. № 6–7. С. 19. **42.** Рахунов Р., Коган Л. Завдання боротьби з злочинністю серед неповнолітніх. *Революційне право*. 1935. № 8. С. 12–13.

References

1. Kruhlyi stil “Dytyna v istorii prava: do 30-richchia ratyfikatsii Ukrainoiu Konventsii OON pro prava dytyny”. *Pravova derzhava*. 2022. Iss. 33. P. 670 (in Ukr.). **2.** Vekker, E. *Deti i sovetskoє pravo (izlozhenie detskogo prava USSR)*. Khar'kov: Trud, 1925. P. 5 (in Rus.). **3.** *Detskoe pravo sovetskikh respublik: sbornik deistvuiushchego zakonodatel'stva o detiakh / Comp. by M. P. Krichevskaya, I. I. Kuritskii; ed. by Yu. P. Mazurenko*. Khar'kov:

Yurid. izd-vo NKYu USSR, 1927. 673 p. (in Rus.); Okhrana detstva: ofitsial'nye i metodicheskie materialy / Intro. by A. M. Rubasheva. Khar'kov, 1922. 120 p. (in Rus.); Polozhennia pro dytiachi ustanovy sotsiialnogo vykhovannia; Polozhennia pro Okhoronu Dytnynstva; Tymchasove polozhennia pro dytiachi ustanovy. Kharkiv: Vyd. Holov. Kom. sots. vykhovannia Narkomosvity, 1923. 50 p. (in Ukr.). **4.** Rubasheva, A. M. Osobyie sudy dlia maloletnikh i sistema bor'by s detskoi prestupnost'iu. Vol. 1: Amerika, Angliia, Germaniia i Avstriia. Moscow, 1912. P. 1 (in Rus.). **5.** Boshko, V. Alimentarna problema u radianskomu pravi (part 1). *Chervone pravo*. 1926. No. 13. P. 633 (in Ukr.). **6.** Boshko V. I. Rodynne pravo. Kharkiv: Yurid. vyd-vo NKYu USSR, 1930. P. 18 (in Ukr.). **7.** Eisman S. Do pytannia pro kodyfikatsiiu dytiachoho prava. *Chervone pravo*. 1930. No. 20. P. 858 (in Ukr.). **8.** Detskoe pravo sovetsskikh respublik. Pp. 10–11 (in Rus.). **9.** Vekker, E. Deti i sovetsskoe pravo. Pp. 7–8 (in Rus.). **10.** Zheleznogorskii, G. Brak, razvod, deti / ed. by A. E. Semenova. Khar'kov: Yurid. izd-vo NKYu USSR, 1925. P. 52 (in Rus.). **11.** Boshko, V. I. Rodynne pravo. P. 24 (in Ukr.). **12.** Vekker, E. Deti i sovetsskoe pravo. Pp. 16–17 (in Rus.). **13.** Matviievskiy, M. Opikunstvo nad syrotamy ta prava syrit. 2nd ed. Kharkiv: Yurid. vyd-vo NKYu USSR, 1930. Pp. 4, 35–36 (in Ukr.). **14.** Matviievskiy, M. Ibid. P. 20; Boshko, V. I. Rodynne pravo. P. 23. **15.** Boshko, V. I. Rodynne pravo. P. 23. **16.** Anatolieva, O. I. Pravove rehuliuuvannia borot'by z bezprytulnistiu, bezdohliadnistiu ta pravoporushenniamy nepovnlitnikh v USSR u 1920-kh rokakh XX stolittia. PhD diss. Kyiv, 2003. P. 23 (in Ukr.); Opolska, N. M., Baboi, A. M., Baboi, V. S. Henezys prav dytny na terenakh Ukrainy. *East European Scientific Journal*. 2020. No. 5–4 (57). P. 28 (in Ukr.); Sokyrskva, V., Krupenia, I. Polityka radianskoi vlady u pytanni borot'by z dytiachoiu bezprytulnistiu v 1920 – seredyni 1930-kh rr.: orhanizatsiino-pravovi zasady. Konsensus. 2024. Iss. 1. P. 119. DOI: 10.31110/consensus/2024-01/115-126 (in Ukr.). **17.** Zheleznogorskii, G. Brak, razvod, deti. P. 67. **18.** Boshko, V. I. Rodynne pravo. Pp. 21–22, 24; Zheleznogorskii, G. Brak, razvod, deti. Pp. 65–67. **19.** Nabok, Mykh. Pro sklad komisii u spravi nepovnlitnikh. Visnyk radianskoi yustytssii. 1929. No. 23. P. 703 (in Ukr.). **20.** Okhrana detstva. P. 7; Vekker, E. Deti i sovetsskoe pravo. P. 8. **21.** Eisman, S. Do pytannia pro kodyfikatsiiu dytiachoho prava. Pp. 856–857. **22.** Okhrana detstva. **23.** Usenko, I. B. Pervaia kodifikatsiia zakonodatel'stva Ukrainskoi SSR. Kyiv: Naukova dumka, 1989. P. 15 (in Rus.). **24.** Detskoe pravo sovetsskikh respublik. P. 6. **25.** Eisman, S. Do pytannia pro kodyfikatsiiu dytiachoho prava. P. 858. **26.** Detskoe pravo sovetsskikh respublik. Pp. 9–10. **27.** Vekker, E. Deti i sovetsskoe pravo. P. 8. **28.** Zheleznogorskii, G. Brak, razvod, deti. P. 33. **29.** Reikhel, M. O. Osnovy simeinoho kodeksu. In: Sem'ia, opeka, brak: sbornik materialov k proektam Simeinogo kodeksa USSR i RSFSR. Kharkiv: Yurid. izd-vo NKYu USSR, 1926. P. 111 (in Rus.). **30.** Boshko, V. I. Yurydychna pryroda alimentnykh vidnosyn. Revoliutsiine pravo. 1939. No. 17–18. P. 23 (in Ukr.). **31.** Mamontov, Ya. Pravo derzhavy i pravo dytny. In: Malovidomi pershodzherela ukrainskoi pedahohiky (druha polovyna XIX–XX st.). Kyiv: Naukovyi svit, 2003. P. 260 (in Ukr.). **32.** Boshko, V. I. Rodynne pravo. Pp. 24, 26–27. **33.** Nabok, Mykh. Opeka nad nesovershennoletnimi. Vestnik sovetsskoi yustytssii. 1926. No. 8–9 (66–67). Pp. 335–336 (in Rus.). **34.** Vekker, E. Deti i sovetsskoe pravo. Pp. 18–19, 29. **35.** Vekker, E. Voprosy detskogo prava. *Vestnik sovetsskoi yustytssii*. 1925. No. 2 (36). P. 68 (in Rus.). **36.** Ibid. **37.** Nabok, Mykh. Pro sklad komisii u spravi nepovnlitnikh. P. 703. **38.** Nabok, Mykh. O proekte novoi instruktssii komissiiam po delam o nesovershennoletnikh. *Vestnik sovetsskoi yustytssii*. 1926. No. 10 (68). Pp. 391–392 (in Rus.). **39.** Ol'shvanger. Borot'ba sudiv Kyivshchyny za shchaslyve, vesele zhyttia ditei. *Revoliutsiine pravo*. 1936. No. 4. P. 24 (in Ukr.); Turin, A. Borot'ba zi zlochynnistiu sered nepovnlitnikh. *Revoliutsiine pravo*. 1936. No. 6. P. 49 (in Ukr.). **40.** Ol'shvanger. Borot'ba

zi zlochynnistiu sered nepovnolitnikh v Kyivskii oblasti. *Revoliutsiine pravo*. 1937. No. 7–8. Pp. 23–27 (in Ukr.). 41. Rakhunov, R., Kogan, L. Zavdannia borot'by zi zlochynnistiu sered nepovnolitnikh. *Revoliutsiine pravo*. 1935. No. 6–7. P. 19 (in Ukr.). 42. Rakhunov, R., Kogan, L. Zavdannia borot'by zi zlochynnistiu sered nepovnolitnikh. *Revoliutsiine pravo*. 1935. No. 8. Pp. 12–13 (in Ukr.).

Krestovska Natalia. “Children’s law” of Soviet Ukraine: an unrealised research project of the 1920s–1930s.

Introduction. *History of juridical science is an important element of legal culture and improvement of legal education. The legal juvenile studies in the USSR are still poorly known and underestimated.*

Purpose of the article. *To reveal and analyse the historical origins of Ukrainian legal juvenile studies.*

Results. *The article explores the emergence and development of Children’s law (Juvenile law) in Soviet Ukraine during the 1920s–1930s as an unfinished scientific and codification project. The purpose of the study is to identify the intellectual origins, conceptual foundations, and reasons for the discontinuation of Ukrainian legal juvenile studies in the early Soviet period.*

The study demonstrates that Ukrainian legal scholars of the 1920s developed a distinctive interdisciplinary concept of Children’s law, which went beyond Family or Criminal law and aspired to form an autonomous field of legal regulation. Juvenile law was conceptualized as a public-law domain closely linked to state social policy, education, guardianship, juvenile justice, and child welfare institutions. At the same time, Children’s law evolved within a protectionist “parens patriae” doctrine, in which the category of children’s rights was largely replaced by the notion of state-defined “children’s interests.” This resulted in ideological bias, class-based discrimination, and the subordination of the child’s legal status to political and social criteria. The consolidation of the totalitarian regime in the 1930s led to the suppression of critical legal thought, increased criminal repression against minors, and the destruction of the scientific foundations of juvenile law through political repression of its leading scholars.

Conclusion. *The article concludes that the Ukrainian project of Children’s law in the 1920s constituted a significant but unrealized stage in the development of juvenile legal theory. Its critical re-evaluation through contemporary children’s rights standards may enrich modern juvenile law doctrine and contribute to the development of child-friendly justice in Ukraine.*

Keywords: *juvenile legal studies; legal biographical research; Juvenile law; children’s rights; child protection in the Ukrainian SSR.*

Дата першого надходження рукопису до видання: 30.01.2026

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 03.03.2026

Дата публікації: 24.03.2026